

חורבת עמד: ממצא זכוכית מהתקופה הביזנטית

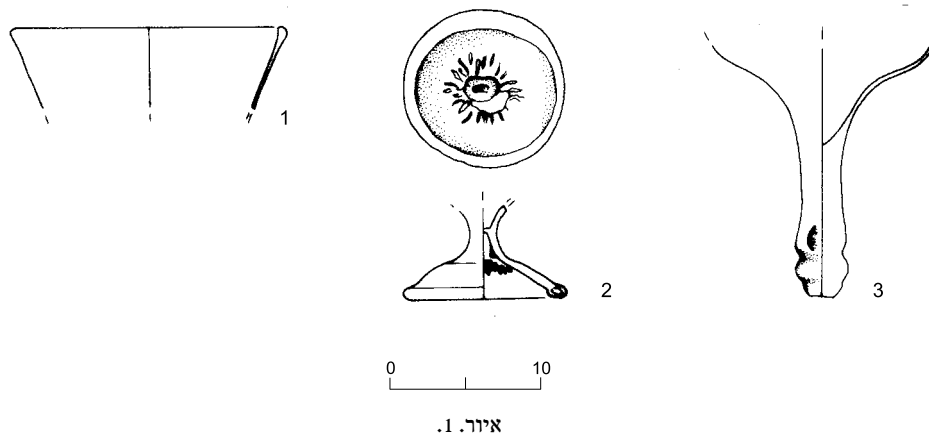
יעל גורין-רוזן

בחפירה בחורבת עמד (ר' טחן-רוזן והרטל 2021) נמצאו 112 שברים של כלי זכוכית, מהם 45 שברים שאפשר לזהות; כן נמצאו גוש של זכוכית גולמית וגוש של פסולת כבשן.¹ רוב שברי הכלים קטנים ולכן לא צוירו ולא צולמו, אך אפשר היה לזהותם, לשייכם לטיפוסים ולתארכם. הכלים מתוארכים לתקופה הביזנטית, למעט שבר של כלי אחד שאפשר לתארכו לשלהי התקופה הרומית המאוחרת או לראשית התקופה הביזנטית. שבר זה הוא בסיס קטן, טבעתי, חלול, לא רגולרי ודחוף פנימה, ככל הנראה של כוס (לוקוס 102, סל 1010). בסיסי כוסות מטיפוס זה מוכרים מאתרים אחרים, למשל בג'למה, בפסולת בית המלאכה לזכוכית המתוארכת למחצית השנייה של המאה הדר' לסה"נ (Weinberg and Goldstein 1988:62–63, Fig. 4-24:187). אפשר שבסיסים דומים המשיכו לשמש בכוסות גם במהלך התקופה הביזנטית ויוצרו בבית מלאכה מקומי.

כלי הזכוכית מהתקופה הביזנטית מייצגים טיפוסים ידועים ונפוצים שאפשר לתארך למאות הה' – ראשית המאה הז' לסה"נ. ראוי לציין את היעדרם של טיפוסים המאפיינים מכלולים מראשית התקופה האומיית, כגון גביעי יין שבסיסם מוצק, בקבוקים ששפתם מקופלת פנימה ומשוטחת ושימוש בעיטור צבוע על כלים (לכלים המאפיינים מכלולים משלהי התקופה הביזנטית וראשית התקופה האומיית, ר' למשל את המכלול מח'ירבת א'שוביכה שבגליל המערבי — גורין-רוזן 2002:298–302, 314–320). הכלי היחיד שלו מאפיין הזוכה לתפוצה הולכת וגדלה בשלהי התקופה הביזנטית ובתקופה האומיית הוא הנר שלו רגל מוצקה המסתיימת בעיבוי צבוע (איור 1: 3). הרכב המכלול מחפירה זו, שעיקרו גביעי יין, בקבוקים ונרות, דומה לכלי הזכוכית שנמצאו בכנסייה הביזנטית המעוטרת בא'טוורי (סמיטליין 2007), הנמצאת בשדות קיבוץ כברי (גורין-רוזן 2007).

גביעי יין (איור 1: 1, 2). — נמצאו שברים רבים של שפות, ובסיסים אחדים שאפשר לשייך לגביעי יין. שפה מס' 1 מעובה, מעוגלת באש, ולה נטייה קלה כלפי פנים. הדופן דקה ונוטה בשיפוע מתון החוצה. שפות מטיפוס זה אופייניות לגביעי יין. בחפירה נמצאו לפחות עוד עשר שפות שאפשר לשייך לגביעי יין דומים; כולן מתאפיינות בדופן עדינה משופעת במתינות, ובקצה שפה מעובה ומעוגל באש. גביעי יין ששפתו דומה אך בסיסו שונה, והוא מהטיפוס המוצק, נמצא במערת קבורה מס' 2 בח'ירבת א'שוביכה, שם הוא מתוארך על סמך השוואות לתקופה הביזנטית המאוחרת ולראשית התקופה האומיית (גורין-רוזן 2002:314–316, איור 7: 36, ור' שם הפניות נוספות).

¹ אני מודה למנהלת החפירה חגית טחן-רוזן שהעבירה לטיפולי את ממצאי הזכוכית וציירה אותם. את המאמר ערכה גלית סמאורכההן.

שפות מסוג זה נמצאו גם בח'ירבת אל-בטיה בגליל העליון, במכלול שתוארך לשלהי התקופה הביזנטית ולראשית התקופה האומיית (גוריך-רוזן 2006: 29*–31*, איור 1: 3–5). שפות דומות נמצאו בביירות, שם הן שויכו לקבוצה של גביעי יין שתוארכו לתקופה הביזנטית הקדומה (Jennings and Abdallah 2001–2002: Fig. 13:1, 18, 22). כלי מס' 2 הוא בסיס של גביע יין מטיפוס טבעתי חלול; בחפירה נמצאו כמה שברים מסוג זה. גביעי יין שבסיסם דומה, ולהם רגל גלילית או כדורית, נפוצים מאוד ברחבי הארץ ובארצות השכנות. כלים דומים נמצאו בגליל באתרים סמוכים לחורבת עמד, למשל באיטוירי, ותוארכו לתקופה הביזנטית (גוריך-רוזן 2007: איור 16). כן נחשפו שבעה שברי בסיסים מטיפוס זה במערת קבורה מס' 2 בח'ירבת אישוביכה (גוריך-רוזן 2002: 314). דוגמות נוספות אפשר למצוא בכנסייה בשבי ציון, שם המכלול תוארך למאות הה'–הו' לסה"נ (Barag 1967: 67–68, 70, Fig. 16:15, 17, Fig. 16:15, 17). גביעי היין הללו המשיכו לשמש עד התקופה האומיית, למשל בביירות (Foy 2000: 239, 275, Fig. 24:1–11).

בסיס מס' 2 אינו סימטרי, וייחודו בשרידי הדגם שבחלקו התחתון. דגם זה יכול היה להיווצר בכמה דרכים: ייתכן שאלו סימנים של כלי העבודה שעיצבו בהם את הבסיס, וייתכן שזהו דפוס פשוט שהשתמשו בו להטבעת הדגם. באתר לא נמצאו שברי גוף של גביעים שעליהם סימני דפוס, ולכן קשה לקבוע שהם מעוטרים. אפשר להתייחס רק לכך שהדגם נמצא על החלק התחתון של הבסיס. סימני עיבוד נפוצים מאוד בבסיסים של גביעי יין מוצקים, אך נדירים בבסיסים טבעתיים, חלולים. ייתכן שזה מאפיין בית מלאכה כלשהו, משום שבחפירה נמצאו שני בסיסים נוספים של גביעי יין שלהם סימנים דומים, אם כי פחות סדורים: האחד (לוקוס 108, סל 1043) עשוי מזכוכית בגוון כחלחל-ירקרק, והאחר (לוקוס 107, סל 1058) — מזכוכית בגוון ירקרק עם עורקים צהבהבים.

בסיס גביע יין שלו דגם במרכזו הבסיס בחלק התחתון נמצא בחורבת עפרת, הסמוכה לשפרעם בגליל התחתון (Gorin-Rosen 2019: 117, Fig. 1:3). בסיסים של גביעי יין שלהם דגם מובהק של צילוע בדפוס נמצאו באתרים אחדים, למשל בחורבת בוסתן שבמורדותיו המערביים של הכרמל, שם נתגלה בסיס גביע יין מעוטר בדגם צלעות מסובבות עשוי בקפידה. הכלי נמצא במכלול ביזנטי, שנמצאו בו גם שפות הדומות לשפת הגביע באיור 1: 1 (Katsnelson 2015: 1, 3, 4, Fig. 3:1, 2 [rims], 8 [base]). שם הפניה לגביע יין מבית הכנסת במעוז חיים). בסיס גביע יין שניכרים בו שרידי צילוע בדפוס בחלקו העליון נמצא בביירות, במכלול שתוארך לתקופה

הביזנטית הקדומה (Jennings and Abdallah 2001–2002: Fig. 13:11). בבית מלאכה לייצור זכוכית, שנחשף בביירות ותוארך לתקופה האומיית, נמצא בסיס של גביע יין טבעתי, חלול, שעוטר בדגם של צלעות רדיאליות בדפוס; ניכרים בו שרידי הדפוס גם על הרגל וגם בשברי המכל (Foy 2000: Fig. 14:1; 15). באותו מכלול נמצאו שברים רבים של בסיסים טבעתיים חלולים, ששימשו גם בנרות־קערה שלהם שלוש ידיות (Foy 2000:253, Fig. 9:1, 8–17).

1. לוקוס 108, סל 1056/1. שבר קטן של שפה ודופן. זכוכית בגוון ירקרק־צהבהב בהיר. מעט בלייה כסופה וססגונית. הזכוכית מכילה בוועיות קטנות וזעירות. שפה נוטה מעט פנימה, מעוגלת ומעובה. הדופן דקה, משופעת כלפי חוץ. קוטר שפה: 7.2 ס"מ.

2. לוקוס 104, סל 1027/1. בסיס שלם ושבר רגל. זכוכית בגוון כחלחל־ירקרק בהיר. מכוסה בלייה כסופה וחולית. בוועיות קטנות, עגולות. בסיס טבעתי חלול, לא סימטרי, ולו צלקת גסה ושרידי זכוכית ממוט הזגג (1.2–1.5 ס"מ) רגל גלילית קצרה. על הבסיס, מצדו התחתון, יש דגם לא ברור של קווים קצרים, הסדורים במעגל באזור החיבור לרגל. קוטר הבסיס: 4.0–4.3 ס"מ. באותו סל נמצאו שלוש שפות של גביעי יין שונים.

בקבוקים. — נמצאו שברים אחדים שאפשר לשייך לבקבוקים, ובהם שבר שפה זקופה, מעוגלת באש, ושבר קטן מתחתית הגוף, סמוך לבסיס קעור (לוקוס 108, סל 1043). כן נמצאו שבר של שפה משפכית מקופלת פנימה, השייכת לבקבוק גדול למדי (לוקוס 103, סל 1014); שברים של בסיס קעור של בקבוק גדול; שבר צוואר של בקבוק (לוקוס 108, סל 1056); וארבעה צווארי בקבוקים שונים (לוקוס 102, סל 1010).

נרות (איור 1: 3). — אף שישנם כמה טיפוסי נרות האופייניים לתקופה הביזנטית, שבה רווח מאוד השימוש בנרות זכוכית, רק אחד מהם נמצא בחורבת עמד. בסיס מס' 3 שייך לנר כלילה מהטיפוס שלו רגל מוצקה, עדינה, המסתיימת בחוליה כדורית שעוצבה בכלי שהשאייר סימנים על הדופן. נר דומה מאוד נמצא בכנסייה הביזנטית בשבי ציון, במכלול שתוארך למאות הה'–הר' לסה"נ (Barag 1967:68–70, Fig. 16:24), ור' שם הפניות נוספות לגרש, הר נבו (ושמרון). נרות מטיפוס זה המשיכו לשמש גם בשלהי התקופה הביזנטית ובראשית התקופה האסלאמית הקדומה (לנרות דומים משקמונה, עכו וחורבת עפרת, ר' Katsnelson 2010:213–215, Figs. 2:11, 3:15; Gorin-Rosen 2010:213–215, Figs. 2:11, 3:15; Winter 2018:77–78, Fig. 3:5, 6; 2016:84, Fig. 3.9:56, 57; ור' שם הפניות נוספות).

3. לוקוס 108, סל 1056/2. רגל שלמה והתחלת גוף. זכוכית בגוון כחלחל־ירקרק. מכוסה בלייה כסופה וחולית. בוועיות עגולות קטנות, ובוועיות סגלגלות, דקות בתוך הרגל. רגל גלילית, מוצקה, המסתיימת בקצה מעובד כחוליה כדורית, ולה כיווץ במרכז. הבסיס קטום, ולו צלקת גסה של מוט הזגג. קוטר הצלקת 0.7 ס"מ. דופן הכלי דקה. באותו סל נמצא שבר קטן של נר, ולו בסיס מוצק שעובדו מרושל. הנר עשוי מזכוכית בגוון כחלחל־ירקרק.

צמידים. — בחפירה נמצאו שני שברים של צמידים משני טיפוסים שונים. האחד הוא שבר של צמיד פשוט בגוון טורקיז מעביר אור, שחתכו בצורת האות D, ועוביו אינו אחיד (לוקוס 103, סל 1029). צמידים אלה נפוצים מאוד בארץ, ושייכים לטיפוס A2b (Spaer 1988:54, monochrome, undecorated, semicircular sections flattened), שתוארך לתקופה הביזנטית ואילך. השבר האחר הוא של צמיד מסובב (לוקוס 108, סל 1046), העשוי מזכוכית בגוון כחלחל בהיר, השזורה ומסובבת בחוט בגוון כחול קובלט. החתך עגול. אפשר להבחין בתחילת מקום החיבור של הצמיד. הצמידים המסובבים שייכים לטיפוס C2 (Spaer 1988:59, spirally twisted bracelets, multicolored) with trails, ור' שם הפניות לתל כיסן וירושלים). טיפוס זה נפוץ פחות, אך קיים במכלולים קדם־אסלאמיים. צמידים

מסובבים נמצאו למשל בעכו (Katsnelson 2016:86, Fig. 3.10:71, ור' שם הפניה לגבעת יסף, קסטרה וטירת כרמל). צמידים משני הטיפוסים נמצאו בצידון, במכלול שתוארך למאות הג'–ה' לסה"נ (Zaven 2009:57, 60, Pl. 2:14–16, 65).

פסולת מתעשיית זכוכית.— נמצאו שתי עדויות לקיומה של תעשיית זכוכית: גוש קטן של זכוכית גולמית בגוון חום-צהבהב מכוסה בלייה ססגונית וחולית (לוקוס 104, סל 1027), אשר נמצא עם בסיס גביע יין מס' 2; וגוש קטן של פסולת כבשן אוורירית (לוקוס 102, סל 1010).

סיכום

כלי הזכוכית שנמצאו באתר הם ככל הנראה מתוצרת מקומית של אחד מבתי המלאכה שפעלו באזור בתקופה הביזנטית. ייתכן, לאור פסולות התעשייה שנמצאו בחפירה, שבחורבת עמד היה בית מלאכה, והכלים שנמצאו הם מתוצרתו. חיזוק לכך אפשר למצוא בבסיסים של גביעי היין כדוגמת כלי מס' 2, הנושאים מאפיינים מובהקים המבדילים אותם מבסיסים דומים אחרים. יש להניח שגביעי יין ונרות, כלים נפוצים בתקופה, יוצרו בבתי המלאכה המקומיים ולא הובאו ממרחקים.

שרידים של בתי מלאכה לזכוכית נמצאו בחפירות הצלה ברחבי הגליל המערבי, אך רובם טרם פורסמו. אפשר למנות ביניהם את ח'ירבת אישוביכה,² ח'ירבת כבריתא,³ כפר יסיף (Gorin-Rosen 2014:255) ואחיהוד, שם נמצאו בכמה חפירות הצלה בשולי היישוב.⁴ באתרים אלה נמצאו כמויות גדולות של פסולת מייצור זכוכית וייצור כלי זכוכית. דוגמה לבתי המלאכה שהתקיימו בגליל בתקופה הביזנטית אפשר למצוא בבית מלאכה מקומי לייצור כלי זכוכית שנחשף בביירות (Foy 2000).

הפניות

גורין רוזן י' 2002. כלי הזכוכית. בתוך חפירות בח'רבת אלשביכה, מערות הקבורה. בתוך צ' גל, עורך. ארץ צפון: קובץ מאמרים בארכיאולוגיה של הגליל. ירושלים. עמ' 288–321.

גורין רוזן י' 2006. כלים ואריחי זכוכית מהחפירה בח'רבת אלבטיה (נ"ט 819). עתיקות 53: 29*–36*.

גורין רוזן י' 2007. ממצאי הזכוכית. בתוך ה' סמיטליין. אטוירי. חדשות ארכיאולוגיות – חפירות וסקרים בישראל 119 (26.4). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=515&mag_id=112 (תאריך גישה 15.4.2010).

² בעונות החפירה בניהולן של דינה אבשלום-גורני ואיילת טצ'ר (הרשאות מס' A-3253, A-3432) בחפירה של דני שיאון (הרשאה מס' A-3253), ובחפירה של יואב לרר (הרשאה מס' A-4764).

³ בחפירה של הווארד סמיטליין (הרשאה מס' A-3217).

⁴ פסולת תעשיית זכוכית וכלים המתוארכים לשלהי התקופה הביזנטית וראשית התקופה האומיית נתגלו בארבע חפירות הצלה באחיהוד; כולן עובדו על ידי המחברת. שתיים נוהלו בידי מיכה כהן (כהן 2007; והרשאה מס' A-5470, טרם פורסמה); השלישית נוהלה בידי לאה פורת (פורת וגצוב 2010); והרביעית בידי רפאע אבו ריא (הרשאה מס' A-6895, טרם פורסמה).

- טח־רוזן ח' והרטל מ' 2021. חורבת עמד: מבנה משלהי התקופה הביזנטית. *חדשות ארכיאולוגיות – חפירות וסקרים בישראל* 133 (22.12.21). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=26093&mag_id=133 (תאריך גישה 22.12.21).
- כהן, מ' 2007. אחיהוד. *חדשות ארכיאולוגיות – חפירות וסקרים בישראל* 119 (18.4). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=512&mag_id=112 (תאריך גישה 16.9.2010).
- פורת ל' וגצוב נ'. 2010. אחיהוד. *חדשות ארכיאולוגיות – חפירות וסקרים בישראל* 122 (2.7). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1414&mag_id=117 (תאריך גישה 16.9.2018).
- Barag D. 1967. The Glass. In M.W. Prausnitz. *Excavations at Shavei Zion*. Rome. Pp. 65–70.
- Foy D. 2000. Un atelier de verrier à Beyrouth au début de la conquête Islamique. *Syria* 77:239–290.
- Gorin-Rosen Y. 2010. Glass from the Late Byzantine Remains near Shiqmona. *'Atiqot* 63:209–218.
- Gorin-Rosen Y. 2014. The Glass Finds. In D. Syon and E.J. Stern. Excavations at the Dar el-Gharbiya Neighborhood of Kafr Yasif: A Crusader Estate in the Territory of 'Akko. *'Atiqot* 79:254–255.
- Gorin-Rosen Y. 2019. The Glass Finds from Ḥorbat 'Ofrat. *'Atiqot* 95:115–120.
- Jennings S. and Abdallah J. 2001–2002. Roman and Later Blown Glass from the AUB Excavations in Beirut (Sites BEY 006, 007, and 045). *Aram* 13–14:237–264.
- Katsnelson N. 2015. Appendix: The Glass Vessels from Ḥorbat Bustan. In L. Talmi and N. Katsnelson Ḥorbat Bustan. *HA-ESI* 127 (9 Aug.). <https://www.hadashot-esi.org.il/images//Horbat-bustan-App.pdf> (accessed 13 Nov. 2021).
- Katsnelson N. 2016. The Courthouse Site: The Glass from Areas TB and TC. In M. Hartal, D. Syon, E. Stern and A. Tatcher. *'Akko II: The 1991–1998 Excavations; The Early Periods* (IAA Reports 60). Jerusalem. Pp. 65–89.
- Spaer M. 1998. The Pre-Islamic Glass Bracelets of Palestine. *JGS* 30:51–61.
- Weinberg G.D. and Goldstein S.M. 1988. The Glass Vessels. In G.D. Weinberg ed. *Excavations at Jalame: Site of a Glass Factory in Late Roman Palestine*. Columbia, MO. Pp. 38–102.
- Winter T. 2018. The Glass Finds from Ḥorbat 'Ofrat. *'Atiqot* 92:69–82.
- Zaven T. 2009. The Glass Vessels 2009. In Doumet-Serhal C. Tenth, Eleventh and Twelfth Season of Excavation (2008–2010) at Sidon. *BAAL* 13:55–69.

ḤORBAT 'EMED: GLASS FINDS FROM THE BYZANTINE PERIOD

Yael Gorin-Rosen

The excavation at Ḥorbat 'Emed yielded 112 fragments of glass vessels, 45 of which could be identified, as well as a chunk of raw glass and waste from a glass-production furnace. Most of the vessel fragments were too small to illustrate, but they were nevertheless identified, classified and dated. They included wineglasses (Fig. 1:1, 2), bottles and lamps (Fig. 1:3), as well as two fragments of bracelets. The majority of the vessels are from the Byzantine period; only one fragment was dated to the Late Roman or early Byzantine period. The Byzantine-period vessels represent well-known and widely distributed types from the fifth – early seventh centuries CE. The assemblage lacks types that are characteristic of the late Byzantine and early Umayyad period, except for the oil lamp in Fig. 1:3. All the vessels were produced at one of the Byzantine-period glass workshops in the region, possibly one that operated at the site.